

שרשים וחישובים

(על הזיקה בין הארכיאולוגיה והפסיכונאליזם)

מאת ד"ר שלמה שרן (סינר)

בראשית דרכו בפסיכונאליזם¹ עמד פרויד על הדמיון רבי-המשמעות שבין הארכיאולוגיה כשיטת מחקר ובין שיטתו הפסיכולוגית החדשה. הצד השווה שביניהן הוא שהן חושפות שכבות נשכחות וסמויות: האחת את שלבי התרבות הקדומים והשניה את נבכי הנפש הבלתי מודעים. בעקבות ההתענינות הרחבה שהארכיאולוגיה עוררה בימינו נודעת חשיבות-יתר להיקש הזה שבין הארכיאולוגיה והפסיכונאליזם. והרי לא פלא הוא שעם ישראל המתכנס בארץ אבותיו לאחר גלות ממושכת ישתדל להעמיק שרשים באדמת מולדתו ולהתחקות על צור מחצבתו. חישוב אתרי ישוב עתיקים ממחיש את הקשר הלאומי והנפשי שלנו אל אבותינו שבימי קדם, והארכיאולוגיה, כשלוחת המחקר ההיסטורי בכללו, תורמת לשיחזור הזיקה ההיסטורית של האומה אל אדמתה, ששנות גלות רבות החלישה וניתקה.

גם הצד הנפשי שבהיקש ימשוך את תשומת לבו של היהודי היום לאחר שנתקעקעו יסודות הוהיות היהודית בדורות האחרונים. מאז ההתנכרות הלאומית וההתבוללות (שהתפשטה בעקבות האימנציפציה) נוצרה הרגשת תלישות והתבטלות עצמית אצל יהודים רבים. ההרס האיום שהומט עלינו באירופה חשחית את שלימות האני הלאומי וניתק את שלשלת הציפיות ההיסטורית שקשרה כל יחיד ויחיד בישראל ליהדותו. גם אין להתעלם מהשפעתה השלילית של העקירה הגיאוגרפית המקיפה, שנעקר עם ישראל בכל ארצות מושבותיו משנות השמונים למאה שעברה ואילך. אברי גופו המפורדים של עמנו הושלכו על פני תופים חדשים זרים, והוקן שבעמים, בעל שלושת אלפי שנות קיום, נמצא פתאום כמהגר ו"עולה חדש" בקרב עמים צעירים ממנו. כמעט ולא נותר שריד מבית ישראל הישן, וכל הקיבוצים החדשים, כולל הישוב החדש בארץ ישראל, נוסדו רק בסוף המאה הי"ט. הדחף הכביר המורגש כיום בקרבנו להשתרש באדמת המולדת, וגם בארצות נכר, הוא תגובת-נגד לעקירה רבת-הממדים הזאת — הגיאוגרפית והנפשית.

במאמר זה נעיין במשמעותו הפסיכולוגית והלאומית של חקר ההיסטוריה לגבי היהדות המודרנית. נעמוד במקצת על תפיסת הזמן היהודית לעומת

1) פרויד הירבה להשוות את הפסיכונאליזם לחפירה ארכיאולוגית. השוואה זו מופיעה בפעם הראשונה בכתביו במכתב לחברו וילהלם פליס (מכתב מספר 126 מיום 21 לדצמבר, 1899. עיין פרויד, 1954). במאמר שנכתב, כנראה, באותה שנה אבל לא נתפרסם עד לשנת 1905 פרויד ממש קורא לעצמו "ארכיאולוג" (עיין פרויד, 1955, כרך 7, עמ. 12). הוא גם חיבר מחקר שלם על רומאן שהארכיאולוגיה עומדת במרכז עלילתו (שם, כרך 9). ראה גם כרך 5, עמ. 452-455; כרך 10, עמ. 177-176; כרך 21, עמ. 17, ועמ. 17'69.

הגישה האלילית וכיצד משתקפות התפיסות השונות הללו בתורת הפסיכואנליזה. דרך אגב נביא דוגמאות אחדות מן הספרות העברית החדשה המדגימות את הרעיונות הללו בצורה ספרותית.

א

בתורת הפסיכואנליזה ובמחקר ההיסטורי גם יחד העבר תופס מקום מרכזי. הבהרת סתומי העבר והשפעתם על חיי הנפש בהווה היא, לפי פרויד, דרך לקראת בריאות נפשית בעתיד, ושיטתו חותרת לבחון את שרשיה ההיסטוריים של האישיות על כל נבכייה. כבכל גישה היסטורית-מדעית, תפיסת הזמן ומהותו זכתה לעיון מיוחד בפסיכואנליזה.

משלושת המיבנים שהבחין פרויד בחיי הנפש — הסתמי, האני והאני-העליון — שנים מהם מתוארים על פי יחסם לזמן ולאירוע ההיסטורי בחיי הפרט. הסתמי, כמכלול כוחות הנפש השאובים מאינסטינקטים, הוא בלתי-תלוי בחוויות הנקלטות מן הסביבה. הדחפים הנפשיים הנובעים מן הסתמי דורשים את פורקנם ע"י השגת סיפוק, מבלי להתחשב בתנאי הזמן והמקום. בחלוף הרגשת הסיפוק שוב חוזרים הדחפים לאיתנם, בחינת מועדים של גיאות ושפל. אופיים המחזורי הזה של כוחות הסתמי נגזר עליהם מלידה ואינו משתנה, כאמור, בעטיין של חוויות הלמידה. לעומת הסתמי הא-היסטורי, האני הוא מבנה-הנפש הפתוח למציאות ולאירועיה. חוויות הילדות, בשיטת פרויד, הן המעצבות את האני עיצוב מרחיק-לכת, ועל פיהן ניבנים היסודות להתפתחות בריאה — או מופרעת — של האישיות.

תפקיד נוסף של האני הוא לשמש בלם לדחפים האינסטינקטואליים ולכוון את ביטויים. הוא בודק את המציאות ורגיש לאירועי הזמן ודרישותיהם המשתנים תדיר, משפיע על עיצובם של אירועים אלה ומושפע מהם כאחד. כך מגיע האדם לידי שליטה על עולמו הפנימי והחיצוני למען סיפוקם הממשי והמציאותי של דחפיו. (מטרת האני, איננה ביטול הדרישות הללו, אלא להבטיח את הכוונתן הנאותה). אפיו ה"קווי" של האני לעומת מהותו המחזורית של הסתמי מתגלה בהתפתחותו התמידית וביחסו למציאות ההיסטורית.

היות ומניעי הסתמי אינם מתפתחים התפתחות היסטורית "קווית", יש בהם נטיה להירתק לדפוסי התנהגות קבועים שחותמם מוטבע בילדות, כשה"אני" עדיין בשלבי התהוותו. הקיבעון* הוא סימן להשפעתו השמרנית של הסתמי על האני הנאלץ לחזור על התנהגות ראשונית. "כפיית חזרה" זו כובלת את האני אל העבר ואל רישומן של חוויות-חבלה קדומות (כיברינוג). באה הפסיכואנליזה ואומרת שאפשר לשחרר את האני מהירתקותו אל העבר ע"י חישוף שרשיה ותנאי היווצרותה המקוריים. עלינו לחזור ולהיזכר באירועים הללו, בתגובותינו אליהם וברגשות שליוו אותם. כל זכירה אמיתית נוטלת את כוח השפעתה מהחוויה המודחית והמושכחת, ומתירה את הכבילות אליה. לשיכחה ("הדחיה" בלשון פרויד) יש כוח מחליא, ולזכירה כוח מחלים, כניסוחו

* Fixation

של סנטיאנה: "מי שאיננו זוכר את העבר נגזר עליו לחיות אותו מחדש". הפרעה נפשית, לפי פרויד, היא מחלה היסטורית, ורק הריפוי ההיסטורי המחייב ניתוח העבר כדי להכירו הכרה מפוכחת ולקשרו אל ההווה, הוא המתווך את הנפש לבריאותה.

מושגים עיוניים אלה מצאו הבעה ספרותית בספרו של יהודה עמיחי, "לא מעבשיו, לא מכאן". גיבור הספר, יואל, הוא ארכיאולוג ש"חפירותיו" כולן בעברו האישי בגרמניה, שם גדל בשנות השלושים הראשונות לפני עלייתו ארצה. ביקורו בגרמניה מתואר כמעין טיפול פסיכואנליטי, כנסיון בארכיאולוגיה של הנפש, ואגב חישוף עקבותיו הוא עובר חוויה מחלימה. (יואל): "האמת היא כי אני נמצא בטיפול פסיכואנליטי, ורופאי יעץ לי לשוב למקום הילדות..."

(בעת שיחתו): "האם כבר עזר הטיפול?"

(הוא): "נדמה לי שכן, אני הולך ומשתחרר".

(היא): "אם כן, ידידי, המשך להשתחרר. כולנו חוזרים תמיד

למקומות העבר למען טיפול וריפוי" (עמיחי, עמ' 350).

הדרך היחידה להשתחרר מכבילות נפשית אל העבר איננה הבריחה ממנו אלא לשוב אליו ולבדקו בדיקה חדשה לאור המציאות המבוגרת:

"מי שחוזר אחר הרבה שנים למקום ילדותו כורת את ילדותו מתוך חייו. כי אדם נושא בקרבו את מקום ילדותו תמיד. כשהוא חוזר אליו הוא מוחק את הדמיון במחק המציאות. ועכשיו גיליתי (אומר יואל לעצמו) שאולי לשם כך באתי הנה. זוהי ניקמתי האמיתית, לא לשאת עוד את יופיה של ויינבורג בתוך לבי ולמחוק את זכרה ולהינתק ממנה כליל".

ב

אותה מתיחות השוררת בין מבני הנפש בדרך תיפקודם משתקפת גם בקטביות הרעיונית שבין השקפת העולם המיתולוגית ובין התפיסה ההיסטורית. כבר הכיר פרויד שהבלתי מודע נושא בחובו את הסמלים והערכים הקדומים המובעים בצורה בלתי מוסווית במיתוס. רבות מתכונות הסתמי שהוא תאר אותן על פי נסיונו הקליני, מאפיינות את התרבות המיתולוגית, את ספרותה ופולחנה. שתיים מתכונות אלה חשובות לנו פה: א. זיקתו של המיתוס לחזירתם המתמדת והסיבובית של תהליכי הקוסמוס, והעדר כל יחס אל המאורע ההיסטורי החד-פעמי והבלתי הפיך; ב. התחקות המיתולוגיה על שרשם ונקודת מוצאם של היצורים ותופעות הטבע. האדם המיתולוגי אינו נותן את דעתו על פרטי ההתרחשות ההסטורית הומנית. רק התהליכים החוזרים, בעלי האופי העל-זמני, זוכים לתשומת לבו ולהערצתו. כדי לברוח מן הארעי והחולף שבחיים הוא נאחו בציר דמות ראשיתה של הבריאה המקנה לו כוח שליטה עליה. תפיסה זו גם נושאת בחובה תקוות התחדשות הכרוכה ממילא בכל חזרה אל המקור, אל שעת הלידה והבריאה (אליאד, 1963; עמ' 30). המיתוס משביע, איפוא, כמה משאלות יסוד של כל בר-תמותה: הוא מתלצו מן הפחד

מפני החולף והארעי, וקושר אותו דרך טכסי הפולחן אל האלים הנצחיים שתהליכי הטבע מסמלים את קורות חייהם. המיתוס מציל את האדם מן הזמן, ועל כן מן המוות, ומעבירו אל תחום הראשית הנצחית, אל האלמוות (אליאד, 1954, עמ' 73 והלאה; עמ' 101; עמ' 158; 1963, עמ' 115).

גם בשני מדעי הראשית² הארכיאולוגיה והפסיכואנליזה, כמו במיתוס, בולטת ההשקפה האומרת שחישוף השרשים ההיסטוריים מוליך להתחדשות ולהתגברות על הכליון. בכתבי פרויד מצויים סימנים ברורים לתפיסה זו, הן מבחינת פרטי חייו הנפשיים, שהוא מגלה אותם זעיר פה וזעיר שם בספריו, והן מבחינת תורתו העיונית. באחד מחלומותיו הוא שנתפרסם ב"פ שר החלומות" מסופר:

"לבסוף באנו לבית קטן בנוי על עץ שבקצהו היה חלון פתוח. שם הושיבני מורה הדרך והניח על אדן החלון שני קרשים שעמדו מוכנים כדי לגשר בהם על פני התהום, שהיה צורך לעבור בה מן החלון. עתה נמלאתי באמת בחרדה לרגליי. אך במקום המעבר הצפוי, ראיתי שני אנשים מבוגרים שוכבים על ספסלי עץ שעמדו לאורך קירות הצריף, וכאילו שני ילדים ישנו על ידם..."

ופירושו בצידו:

"הרגשת העייפות ברגליים... היתה בהתאם למצב הרוח של עייפות ולהרהורי הפקפוק: עד אימתי ישאוני רגלי... (בספר "היא", שנרמו עליו בחלום), שבמקום להשיג את האלמוות לעצמה ולאחרים, מוצאת מורת הדרך את מותה באש המסתורין שמתחת לאדמה. חרדה מעין זו היתה פעילה בצורה ברורה ברעיונות החלום. צריף העץ הוא ללא ספק גם ארון המתים, היינו הקבר. ברם, בתיאור המחשבה הבלתי־רצויה ביותר, על ידי מילוי משאלה, התעלתה מלאכת החלום למלאכת אמן. כי אמנם כבר הייתי פעם בקבר אך היה זה קבר אטרוסקי... חדר צר ושני ספסלי אבן לאורך הקירות שעליהם היו מונחים שלדים של שני אנשים מבוגרים... מסתבר שהחלום אומר: "אם נגזר עליך לשכב בקבר יהא זה קבר אטרוסקי..." (פרויד, 1959, עמ' 421-422).

כעבור עשרים ושבע שנים שוב הזכיר פרויד את קטע החלום הזה והוסיף הסבר שנתבטא בחלום המשאלה להתגבר על המוות ובמקום חרדת המוות שאחזתהו בשעת שינה "האיש החולם רואה את עצמו בקבר אטרוסקי עתיק שירד לתוכו והוא שמח לסיפוק סקרנותו הארכיאולוגית" (פרויד, 1955, עמ' 21, עמ' 17). אין פלא, כמובן, שפרויד חלם חלום שנסתמלה בו שאיפתו לאלמוות, אך מעניינת לגבי הנושא שלנו היא הנקודה שנצחוננו על המוות לבש דמות סמלית הלקחה מהארכיאולוגיה. גם בכתביו העיוניים לא הפסיק פרויד להרהר בשאלת האלמוות, ולעתים קרובות נזכר נושא זה בסמיכות

(2) המלה "עתיק" ביונית שממנה נגזרה המלה "ארכיאולוגיה" קרובה גם למלה שפירושה "ראשית".

פרשיות לארכיאולוגיה. התל הארכיאולוגי סיפק לו משל של מצב קיים ועומד שאין שיני הזמן מכלים אותו, לפחות עד לרגע הישופם. החסינות בפני שן הזמן היא גם סימנו המובהק של תוכן הסתמי, והיא היסוד שבארכיאולוגיה ובנפש האדם כאחד, שקסם לו לפרויד:

„יש הבדל פסיכולוגי בין המודע והבלתי מודע... כל דבר מודע עובר תהליך של השתקקות, בה בשעה שהבלתי מודע איננו משתנה באופן יחסי. ונתתי דוגמה להערותי אלה, ממשיך פרויד, „על ידי הצבעה על מימצאים עתיקים העומדים בחדרי. הם באמת רק מימצאים שנתגלו בקבר, וקבורתם היא היתה שמירתם: חורבנה של פומפיי התחיל רק עתה, אחרי שהיא נחשפה.“

(פרויד, 1955, כרך 10, עמ' 176).

מסתבר, על כן, שיש להם, למיתוס ולפסיכואנליזה מגמה משותפת המתגלמת בשאיפה לאלמוות. המיתוס נתפס כמקור לכוח מאגי שהאדם מצטייד בו ע"י השתתפות אישית בפולחן האלים. הוא שואף להתחדשות החיים והבריאה כולה דרך שימוש פולחני-מאגי באגדה הקוסמולוגית המדלגת בקפיצה א-היסטורית מעבר לחיים היום-יומיים המתרחשים במימד הארצי-זמני וחותרת אל השרשים. המיתוס דוחה את ההיסטוריה האנושית קקילקולה וגיוונה של הראשית הטהורה, מעשה הדוגמה של האלים וגיבורים. כוח מיתוס נובע, איפוא, מתוך המשאלות האינסטינקטואליות החזקות לחזור על הדוגמה הקדומה ולחיות חיי נצח, ומשאלות אלה משתקפות במלוא בהירותן ביצירה המיתולוגית (אליאד, 1963, עמ' 79, עמ' 89; מלינובסקי, עמ' 87).

מאידך, המשאלות גופן משמשות נושא לחקירה הפסיכואנליטית. באנליזה האדם סוקר את תולדות חייו בעזרת הזיכרון כדי להגיע להבהרת הגורמים שעיצבו את אישיותו. הפסיכואנליזה מחייבת את ההיסטוריה כמימד לגילוי אישיותו של האדם. לא נשתנתה מהות משאלותינו מקדמת דנא: נשתנו רק הכלים שבהם אנו תופסים אותה כיום. תפקיד המדע איננו „ליחס רציונליות לבני אדם, אלא לחקור באורח רציונלי את דרכיהם האירציונליים“ (וולמן, עמ' 11). עצם השם הזה שבו כינה פרויד את שיטתו — „אנליזה“ — מעמידנו מיד על מהותו הרציונלית (ריף, עמ' 81, עמ' 240), ומטרת האנליזה היא להחליף את תשלטון העבר, שהמשאלות כובלות אותנו אליו, בשלטון השכל, הפולס את הדרך למציאות. בתפיסה הפסיכואנליטית זיקת ה„אני“ לסתמי ומשאלותיו דומה על כן לזיקת הלוגוס אל המיתוס (פרויד, 1955, כרך 21, עמ' 44, עמ' 54).

ג

השקפת העולם ההיסטורית הקווית, לעומת התפיסה המיתולוגית-הסיבובית, באה לידי ביטוי מובהק בספרות התנ"ך. כבר בספר בראשית מצויה העדות הברורה לעקירתה של השקפת האלילות הא-היסטורית מקרב בני ישראל. בסיפור על גן עדן שאלת האלמוות האנושית עומדת במרכז, והתפיסה האלילית נשללת שלילה גמורה. לא ע"י מזון מופלא, (פרי עץ הדעת), ז"א

לא באמצעות המאגיה, יגיע האדם אל האלמוות. שני הכרובים שלופי החרבות השומרים על הגן אינם מניחים מקום לגישה המאגית אל האלמוות. אף אין להגיע אל התכלית הנכספת — האלמוות — דרך הקמת מגדל בבל. בני ישראל מצווים למצוא את האלמוות בהיסטוריה עצמה, בכיבוש ארץ הבחירה ובהקמת עם גדול היושב על אדמתו — הגשמת התפקידים הללו מביאה אותנו אל הנצחיות ההיסטורית האמיתית, כהבטחת הבורא לחיי נצח שהבטיח בבריתו עם אבות האומה.

המהפכה התנ"כית בתפיסת ההיסטוריה מקפלת גם גישה חדשה להבנת האדם. חיינו האישיים של הפרט לבשו משמעות בעקב המאורעות ההיסטוריים. לאחר שנתפכה האדם מתרדמת גן־העדן, שבו משאלותיו וחפציותו מתגשמות באורח מאגי, פתאום הוא רואה את עצמו ככרת־מותה. ברגע זה רוכשות לעצמן אישיותו וחזויותיו חשיבות מיוחדת. כבר אין הוא חלק בלתי נפרד ממעגל חזור לאין סוף, אלא יצור שנעשה יחיד שאין דומה לו בכל היצירה כולה.

„היחוד האונטולוגי היקר שהאדם היחיד תובע לעצמו מוענק לו לא משום שיש בו גשמה בת אלמוות, אלא מכיוון שיש לו גוף בר תמותה.“ (בראון, עמ' 104. עיין גם אליאד, 1954, עמ' 105). עם ישראל העתיק את השאיפה לאלמוות מן הפרט אל הכלל, מהאדם היחיד אל האומה כולה. הוא העלה בכך את ערך היחיד לדרגת תופעה חד־פעמית, שתולדותיו מיוחדות ובלתי חוזרות.

אף על פי כן גם בקרב בני ישראל בימי התנ"ך לא נגנזה לחלוטין התפיסה המיתולוגית הסיבובית. האופטימיות ההיסטורית המתלווה להשקפה הקווית לא ניצחה כליל את ההשקפה האלילית, וסימניה מבצבצים ועולים בפסוקים שבכמה מספרי המקרא (אופנהיימר). מחד, נתעורר האדם מישראל מאשליית האלמוות האישית ומאידך גיסא הוא עומד משתומם בפני החוזר והבלתי משתנה שבטבע ובחיי האדם עצמם. שניות זו, בין אלילות ויהדות, בין הקבוע והמתפתח, בין המחזורי והקווי, בין סיבוביות מתמידה ויצירה חדשה — שניות זו מחייבת את השקפת העולם ההיסטורית להתגונן בפני הצד הא־היסטורי המאיים לטשטשה ולהכניעה. הפסיכונאליזה בתחום חיי הנפש, המחקר ההיסטורי בתחום תולדות העם ותרבותו, שואפים למצוא את נקודת שיווי־המשקל בין הכוחות האינסטינקטואליים והרציונאליים. שלילת היסוד האינסטינקטואלי־המיתולוגי שבתולדות האישיות או האומה, כל גישה קיצונית המטיפה לרציונאליות או מוסריות מופרזת, או זו הדוגלת בסילוק הריסון — צפוי לה כשלון. יצירת מצב של הרמוניה בין שני הכוחות הללו היא הפתרון הרצוי ביותר בדרך תיקון המציאות האישית והלאומית מבלי שהרגשת אשמה תעיק על הפרט או הכלל שמא תיקון וקידמה הם בגדר בגידה בעבר.

ההתחקות אחר עקבות העבר עשויה להביא לידי ראייה מפוכחת של העבר ושחרור מזיקה מיתולוגית אליו. זוהי האמת הפרדוכסלית הגדולה (סוף בעמוד 189)

שהפסיכונאליזה והמחקר ההיסטורי מושתתים עליה. הארכיאולוגיה ההיסטורית והנפשית של העבר, על כל רבדי תקופותיו, לרבות זו של השואה, עשויות להחלימנו מהויות החבלה האיומות החרותות בנפשנו ולהשתחרר מכבילתנו אליהן. כמיהה זו לחישוב העבר הבאה לכלל ביטוי בבולמס החפירות ההיסטוריות במדינת ישראל, נובעת מתוך שאיפת המשך-הקיום והבטחת האל-מוות הלאומי. (בגלל סיבות טכניות תבוא הביבליוגרפיה למאמר זה בגליון הבא)